

nonici navode se alfabetskim redom, sa svim nužnim podacima. Potom slijede popis oltara i njihovih meštara te alfabetski popis zbornih svećenika. Notara je imao samo katedralni kaptol u Baču, pa su njihova imena navedena samo u tom odjeljku, također u kronološkom slijedu. Autor na početku svakog odjeljka daje i sažetak ranije literature o problemu koji se u njemu razrađuje.

Posljednja cjelina knjige sadrži detaljnu bibliografiju i kazalo.

Na kraju se može reći da će ova, kao i ranije autorove crkvene arhontologije, predstavljati vrlo važno i vrijedno pomagalo za sve istraživače koji se bave različitim poljima srednjovjekovne povijesti te mu možemo samo čestitati na trudu i poželjeti djelu uspješan put do zainteresiranih korisnika.

Éva B. Halász

Csaba Szabó, *Sanctuaries in Roman Dacia: Materiality and Religious Experience*, Archaeopress Roman Archaeology, sv. 49, Oxford 2018., viii + 242 str., 78 slika/tabli.

Csaba Szabó donosi monografsko djelo o svetištima rimske Dacije, odnosno o materijalnosti (značaju) i religijskom iskustvu, i to u skladu s metodološkim načelima 'Lived Ancient Religion' (LAR) koju je promovirao Jörg Rüpke. Temu otvara personaliziranim pristupom, kroz dvojicu Delmata, Daza (Dasas) i Dazurija (Dazurius) koji su u Daciji, u Alburni Maior, podigli zavjetni spomenik Melantoniju (Maelantonius), bogu iz zemlje svojeg podrijetla. Takvim personaliziranim pristupom omogućuje čitatelju da zavjetni spomenik sagleda cjelovito, ne gubeći iz vida podrijetlo osobe ili osoba koji su podigli spomenik, kao ni prostor u kojem su se posvetitelji zatekli. Prostorno-vremenski okvir je, dakle, rimska provincija Dacija u razdoblju od 106. do 271. godine. To je razdoblje u kojemu domorodačko stanovništvo ostvaruje suživot s mnogim pridošlicama iz različitih krajeva Carstva, te kroz ekonomski i politički motivirano djelovanje sjedinjuje novonastalu provinciju s ostatkom Carstva. U ovoj knjizi, autor napušta model prema kojemu se rimska religija promatra kao sastavni dio 'romanizacije Dacije', posvećujući se odgovoriti na pitanje: koja je uloga prostorne sakralizacije prema LAR metodologiji.

LAR metodologija se u svojoj osnovi fokusira na kritičkom pristupu prethodnih (postojećih) pretpostavki koje se fokusiraju na *polis* religiji, kultovima i religijama koje se smatraju religijskim posrednicima, te kontrastnom prikazivanju 'drevne rimske religije' i 'orijentalnih religija'. Nadalje LAR pristup također kritizira staru pretpostavku da su svi stanovnici drevnih društava religiozni na jednak način (*homo religiosus* zabluda). Konačno, projekt ujedinjuje kršćanstvo, judaizam, magiju, poganske religije, pod jednaki i jedinstveni istraživački fokus, u točno određenom zemljopisnom području skupnog naziva 'Meditranska religija'. LAR pristup i metodologija potječe iz suvremene američke škole religijskih studija, ali se njeno izvorno značenje promijenilo u posljednjem desetljeću, tako da sada opisuje većinom svakodnevna religijska iskustva. Analizirajući alate religijske komunikacije, projekt LAR se od činitelja preusmjerio na religijsku instancijaciju (utjelovljenje), definiranu kao naglašavanje oblika i sadržaja religijskih činitelja, pretežno u materijalnoj sferi, ali i na narativne (pripovijedane) religije kao što je utjelovljenje, ili na narativni korpus kao religijsku instancijaciju (utjelovljenje).

Trajanje i prostornost su tako imali drugotnu ulogu u LAR projektu, a tek im se u posljednjim istraživanjima posvećuje određena pozornost. LAR projekt je sukladno vlastitoj metodologiji stvorio prostornu taksonomiju, fokusirajući se na primarne, sekundarne, i dije-ljene prostore u vjerskoj komunikaciji, umjesto da se fokusira na lažnu/pogrešnu dihotomiju javnog i privatnog, urbanog i ruralnog, vojnog i civilnog, malenog i monumentalnog. Ovakva prostorna taksonomija analizira vidljivost, pristupačnost i moguću povezanost sakraliziranih (posvećenih) prostora s njihovim ljudskim posrednicima odnosno s ljudskim djelovanjem, te jednako tako i s drugim sličnim prostorima i širim okolišem. Sakralizacija je definirana, dakle, kao prostorna strategija religijske komunikacije između čovjeka i onog nadljudskog, odnosno božanskog činitelja. Rezultat sakralizacije su prema tome tri različite vrste prostora koje variraju u veličini, položaju, pristupačnosti, i međusobnoj povezanosti. Iz teksta možemo shvatiti da je primarni prostor samo tijelo hodočasnika, kućno svetište ili prenosivi oltar (žrtvenik), ili pak minijturni prostor koji se odnosi npr. na game i amulete. Što se tiče sekundarnih prostora, njih vjerojatno koriste male zajednice za razliku od dijeljenih (zajedničkih) prostora koji vjerojatno odgovaraju javnim svetištima. Autor nažalost nije dao definiciju dijeljenih, tj. zajedničkih prostora, ali sudeći prema zaključku na 176. stranici čini se da je mislio upravo na javna mjesta šovanja božanstava.

U ovoj knjizi autor LAR metodologijom obrađuje 142 sakralizirana prostora, bilo da su oni arheološki potvrđeni ili je njihovo postojanje pretpostavljeno na osnovu nalaza i/ili antičkih izvora. Najveći dio odnosi se na Apulum i Sarmizegetusu, te se većina primjera fokusira na reinterpretaciju već objavljenog materijala. Većina *case-studies* sakraliziranih prostora (njih 30) zasniva se na analizi sustavnih arheoloških istraživanja, od kojih neka još uvijek čekaju da budu objavljena (Apulum, dosada najkvalitetnije istražen religijski lokalitet u Rumunjskoj, tj. Daciji). Bitno je, također, primijetiti da se mjesta šovanja Sarmizegetuse razmatraju najčešće samo u slučaju usporedbe s Apulumom. U svakom slučaju, bez obzira na metodologiju, epi-grafski zavjetni spomenici i figuralni spomenici i dalje su najvrjedniji materijal analiza. Autor ne definira sakralne prostore kao svetišta i hramove, već kao primjere ritualne i religijske materijalnosti, koji su uvećani drugim prostornim zadanostima kao što su gradske zidine, utvrde, krajolik, te kao suvremene, umjetno stvorene, ideološke prostore.

Drugo poglavlje je ujedno i najopsežnije (11-121), a govori o sakralizaciji u urbanom kontekstu. U tom smislu autor daje kratki uvod u kojem nas upoznaje da su gotovo sve konurbacije u Daciji povezane uz prisustvo vojske, ali izuzev Romule, svi gradovi imaju autohtona dačanska imena. Sljedeća posebnost urbanizacije Dacije odnosi se na sveprisutnost Sarmizegetuze i Apuluma, dva najveća grada, iz kojih ujedno potječe gotovo polovina svih kamenih spomenika, natpisa, religijskih grupa itd., iz čitave provincije Dacije. Nadalje, velika većina gradova ili ruralnih središta nalazi se u zapadnom dijelu provincije, a manja središta su, naravno, vezana za veće gradove, dok je na istoku provincije situacija bitno drukčija, većih gradova je manje, a naselja su u pravilu rasla u blizini vojnih instalacija.

Slijedeći misao dalje, autor predstavlja grad kao religijski čimbenik i grad kao religijski čimbenik u Daciji. Napuštajući koncept '*polis* religije' prema kojemu gradska infrastruktura, ekonomija te društveni uvjeti stvaraju vjerojatnu mogućnost za monumentalne religijske komunikacije, prostornu sakralizaciju i monopolizirajući religijske komunikacije (svećeništvo, hramovi, sveti zakoni), sada se više pozornosti posvećuje aspektu tzv. 'cification' – koji ispituje posredničku ulogu grada (gradskog krajolika) u religijskim komunikacijama u puno široj i kompleksnijoj dimenziji. Tako grad kao religijski činitelj izravno utječe na religijske

komunikacije i njene oblike, osobito stvarajući velike monumentalne sakralizirane prostore, arhitektonsku i društvenu infrastrukturu za intenzivniju religijsku interakciju te veći prostor za ljudske aktivne činitelje. Uz sve to, i samo ekonomsko natjecanje unutar gradova definiralo je ne samo materijalne religijske čimbenike, već i različitost ljudskog djelovanja. Što se Dacije tiče, vjerojatno je stanje istraživanja, a ne realno stanje, rezultat što se većina religijskih grupa nalazi unutar gradova (većih ili manjih). Lokalna specifičnost urbanizacije kao religijskog čimbenika u Daciji je dominantna prisutnost malih religijskih skupina iz Male Azije i Sirije, koje su privučene ne vojskom, već urbanim faktorom.

Dalje, u ovom poglavlju razmatra se i uloga rimske utvrde, u ovom slučaju Apuluma, topografija utvrde i nalaza, *principia* kao sakralizirani prostor, sveprisutnost Jupitera, svetišta uz amfiteatar, kao i sam amfiteatar kao mjesto religijske komunikacije, svetište Asklepija, zatim sekundarni prostori kao svetište Libera Patera, Mitrino svetište kroz različite faze postojanja te napokon i kršćanstvo te njegova pojava u Apulumu. Čini se važnim istaknuti da, iako se na samom početku knjige odrekao tzv. 'lažne dihotomije privatnog i javnog, urbanog i ruralnog, vojnog i civilnog, malenog i monumentalnog', autor sakralizirane prostore obrađuje upravo po ovom principu, što je autor i sam primijetio. Sukladno tome možemo i zaključiti da tradicionalni pristup ne bismo smjeli tako olako odbaciti budući da prati glavne specifičnosti uređenosti provincije, kako Dacije, tako i drugih rimskih provincija. Ono što ovom dijelu nedostaje, svakako je ukupni plan Apuluma za lakše snalaženje i lokaciju nalaza koje autor obrađuje.

Sljedeće poglavlje obrađuje svetišta u vojnim naseljima, odnosno svetišta Dolihena na dvama lokalitetima: Porolissum i Praetorium (Mehadia), koja jasno potvrđuju iznimnu mobilnost pripadnika kulta, trgovaca i vojnika, u i izvan provincije. U četvrtom poglavlju autor obrađuje sakralizirane prostore izvan gradova, u ruralnim naseljima, uzimajući u obzir predrimska sveta mjesta (Ad Mediam, Germisara), sakralizaciju rudarskog područja Ampelum, te konačno religijsku apropijaciju u ruralnom kontekstu (Mitra u ruralnoj Daciji). Sudeći prema nedavno objavljenim studijama i istraživanjima koji dokazuju postojanje indigene populacije u ruralnom okruženju, njihovu interakciju s brojnim grupama pridošlicama, kao ni njihovu razinu 'postojanja Rimljaninom' jednostavno nije moguće potvrditi. Prema autoru, 'dačanska civilizacija' kao takva nije postojala već je riječ o brojnim grupama neprestano mijenjajuće i fluidne kulture, bez postojećeg kontinuiteta. U istom, četvrtom poglavlju, autor smatra da su prirodni elementi postali alatima u stvaranju i održavanju sekundarnih ili dijeljenih sakralnih prostora.

U *Dodatku* na kraju knjige nalazi se popis 140 svetišta koja su analizirana kao posebni, sakralizirani prostori, u kojima je religiozna komunikacija bila intenzivna i uspješna. Zbog nedovoljno dobro dokumentiranih primarnih prostora, ova je kategorija ispuštena, a u *Katalogu* se nalazi popis sekundarnih i dijeljenih (javnih) sakraliziranih prostora, podijeljenih u arheološki potvrđene, epigrafski potvrđene i one čije je postojanje pretpostavljeno (nalazima i/ili tekstovima). Umjesto anakronih starih kategorija 'Grčko-rimskih' i 'Orijentalnih' božanstava, u ovom su katalogu svetišta navedena abecednim redom prema lokalitetu gdje su se nalazila.

Autor zaključuje da je posebnost Dacije u tome što je formirana kao provincija u vrijeme kada je infrastruktura Carstva i povezanost već izgrađena te da je na taj način kroz Daciju omogućen vrlo brzi prijenos religijskih tradicija koje su potom apropiirane (posvojene) u društvu šarolikijem nego je to slučaj u drugim provincijama. Sva vidljiva materijalnost rimske religijske komunikacije bila je u rukama nekoliko stotina ljudi, elite tada nastalog društva. Religijski život ostalih stotina tisuća, prema autoru, nestao je bez materijalnih tragova. Ono

što i ova knjiga pokazuje jest kronični nedostatak tradicionalno i sveobuhvatno obrađenih tema. Jedan od razloga je svakako suvremeni ustroj humanističkih znanosti (ili znanosti *per se*) koji zahtijeva rezultate u kratkom roku, te na taj način praktički ne dopušta dugoročno bavljenje određenom temom. Ovdje korišten 'novi, radikalni, pristup', prema riječima autora, je pokazao određena ograničenja, ali je jednako tako pokazao i nove perspektive u potrazi za što boljim razumijevanjem religijske komunikacije toga razdoblja. Knjiga je vrijedni prinos poznavanju Dacije i religijskog života provincije i svakako će biti korisna svima onima koji su zainteresirani za povijest Dacije i rimsku religiju.

Ljubica Perinić

Gerhard Jaritz, *The Beauty Is in the Details. Patterns and Contexts in the Middle Ages*, ur. Judit Majorossy – Katalin Szende – Suzana Miljan – Teodora C. Artimon, Trivent Publishing, Budapest 2019., 343 str.

Knjiga koja se ovdje ukratko predstavlja nastala je u povodu sedamdesete godišnjice rođenja uglednog austrijskog i srednjoeuropskog povjesničara Gerharda Jaritza. Pripremajući knjigu za tisak, u naslovu spomenuti urednici su se odlučili za pomalo drukčiji način od sadašnjih obilježavanja sličnih obljetnica. Naime, knjiga ne sadrži priloge medievista koji su tijekom više desetljeća njegova rada surađivali s G. Jaritzem. Nasuprot tome, urednici knjige koncipirali su je kao još jedno prisjećanje na pisani opus, znanstvene interese te znanstvene aktivnosti G. Jaritza prisjetivši nas da je bio voditelj ili suradnik na više međunarodnih projekata, urednik ili član uredništava vrlo uglednih medievističkih izdanja (primjerice za srednju Europu nezaobilazne serijske publikacije *Medium Aevum Quotidianum* ili pak među medievistima cijelog svijeta utjecajnog izdanja *Studies in the History of Daily Life* (800–1600) u izdanju ugledne izdavačke kuće Brepols). Pored toga, o njegovom ugledu kazuje i činjenica da je bio organizator niza radionica, okruglih stolova i međunarodnih znanstvenih skupova te tijekom više godina član organizacijskih odbora godišnjih susreta medievista iz cijelog svijeta na znamenitim skupovima u Leedsu i Kalamazoo.

Već gore spomenuto kazuje nam o potpunoj znanstvenoj prepuštenosti G. Jaritza svome poslu, ako ga u njegovu slučaju možemo tako uopće nazvati. Zapravo, on nas više podsjeća na osobu kojemu je posao predmet igre i zabave, pri čemu to ne isključuje ni osjećaj za obvezu i realnost. Zato i ne čudi da je, kao vrlo organizirana osoba, ukupnu europsku medievistiku zadužio s velikim brojem znanstvenih radova, knjiga i uredničkih knjiga te vođenjem značajnih međunarodnih projekata. Ipak, čini mi se da je igra i zabava u njegovu radu dostigla potpuno osvježanje u trenutku kada se, nakon samog utemeljenja Medieval Studies Department pri Central European University, pridružio nekolicini drugih, također jednako uglednih medievista – entuzijasta. Bilo je to početkom devedesetih godina prošlog stoljeća. Zajedno s ostalim profesorima i asistentima započeo je do tada nezamislivi projekt – promatranje srednjovjekovne povijesti srednje Europe, a ubrzo potom i mediteranske, baltičke, bizantske, slavenske i crnomorske iz neiscrpnog broja raznolikih aspekata. Srednjovjekovni studiji pri CEU brzo su rasli u očima intelektualaca diljem svijeta, a posljedica toga je bio i sve veći ugled koji su Srednjovjekovni studiji stjecali prvo diljem srednje, zatim cijele Europe, a sada su nezaobila-